

DE POLITIEKE IDEEËN VAN RIGAS VELESTINLIS: EEN ONMOGELIJKE DROOM

Het is een hachelijke zaak om waardering voor deze of gene historische figuur te laten hangen van zijn of haar inzet voor een 'nationale zaak' - welke nationale zaak ook -, want er zijn in naam van de 'nationale zaak' veel daden gesteld, die beter niet herdacht en zelfs het best zo gauw mogelijk vergeten worden. Het lijkt verstandiger die waardering te laten hangen van ideeën met niet een nationale, maar een universele geldigheid en waarde. Vanuit die invalshoek willen we hier de politieke ideeën van Rigas onderzoeken.

We zullen die politieke ideeën in de eerste plaats tegen het licht houden van moderne opvattingen over natie en staat - met de bedoeling na te gaan wat voor Griekse staat Rigas voor ogen stond. Dat gebeurt, na een korte theoretische uiteenzetting, aan de hand van *close reading* van enkele relevante teksten. Vervolgens zullen we nagaan in hoeverre de ideeën van Rigas bij politieke denkers in Griekenland en elders op de Balkan in de loop van de 19de eeuw navolging gevonden hebben.

Civiele en etnische staten

De moderne politieke wetenschappen onderscheiden twee soorten van staten: civiele staten en etnische staten. Dit onderscheid heeft vooral te maken met legitimatie. De civiele staat baseert de natie (als gemeenschap) op universele morele principes, die, vertaald in wetten, vastgelegd worden in de constitutie. Het individu is - als burger - lid van de nationale gemeenschap wanneer hij die principes onderschrijft. Etnische, religieuze en/of taalkundige bijzonderheden spelen daarbij geen rol. Het Frankrijk van na de Franse Revolutie - van in de tijd van Rigas dus - was zo'n civiele staat. Vandaag zijn de Verenigde Staten van Amerika er het beste voorbeeld van. De civiele staat is inclusief. Dat betekent dat in principe iedereen lid kan worden van de nationale gemeenschap. Het verwerven van het staatsburgerschap is afhankelijk van de bereidheid de algemeen geldende rechten en plichten te respecteren en vereist niet per se het opgeven van de eigen etno-culturele identiteit. De nationale gemeenschap is vooral een rationeel concept.

De etnische staat ziet de natie als een gemeenschap met specifieke etno-culturele kenmerken: taal, heel vaak ook religie, gemeenschappelijke afstamming en dergelijke. Het individu behoort bij de natie wanneer het drager is van die distinctieve kenmerken. De meeste staten in Oost- en Zuidoost-Europa zijn zulke etnische staten. De etnische staat is exclusief: in principe kunnen alleen

leden van de etno-culturele gemeenschap lid worden van de nationale gemeenschap en het staatsburgerschap verwerven. Anderen horen er niet bij en kunnen er ook nooit bijhoren, tenzij ze hun eigen etno-culturele identiteit opgeven en zich laten assimileren. De nationale gemeenschap is in hoge mate een emotioneel gegeven.

Het onderscheid tussen civiele en etnische naties, zoals het hier gemaakt wordt, is natuurlijk schematisch. De meeste etnische staten respecteren ook een aantal civiele principes. Omgekeerd vertonen nationale gemeenschappen die op civiele principes gebaseerd zijn de tendens om zich tot etno-culturele gemeenschappen te ontwikkelen. Dat is bijvoorbeeld in Frankrijk in de 19de eeuw gebeurd. Maar beide types van staten blijven bij de aanpak van bepaalde problemen toch een andere benadering hebben. We geven hier één voorbeeld dat me verder in mijn uiteenzetting nog van pas zal komen.

In etnische staten speelt de taal als distinctief kenmerk van de nationale gemeenschap een belangrijke rol. Is er een echte of vermeende bedreiging voor de taal, dan ontwikkelt zich ook op het hoogste politieke niveau een discours, waarin emotionele nationalistische argumenten het dikwijls halen van het gezond verstand. In de Verenigde Staten van Amerika - een civiele staat - wordt het Engels eveneens bedreigd. Regelmatig laaien er discussies op over de wenselijkheid van Black English - een apart, gestandaardiseerd Engels voor de African Americans - en van het Spaans als officiële taal in de zuidelijke staten. De argumenten echter die door de overheid gebruikt werden om het standaard American English te verdedigen zijn puur pragmatisch. Centraal staat het belang van de taal als communicatiemiddel; er werd op geen enkel moment gerefereerd aan het Engels als een component van een US-identiteit of iets dergelijks. (De verdedigers van het Black English verwijzen natuurlijk wel naar 'hun' Engels als een uiting van een 'black identity', maar hun discours is dan ook veeleer etno-cultureel dan civiel.)

Rigas' politieke teksten

Rigas schreef drie teksten die voor ons relevant zijn: het *Strijdlied* ('Ο θούριος Ὕμνος of kortweg Θούριος) en het *Nieuw politiek statuut voor de bewoners van Klein-Azië, de Middellandse-Zeeëilanden, Roemelië en Walachije-Moldavië* (Νέα πολιτική διοίκησης τῶν κατοίκων τῆς Ρουμέλης, τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν Μεσογείων Νησῶν καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας), dat in de literatuur bekend staat als de *Constitutie*. De *Constitutie* wordt voorafgegaan door een inleiding (een soort van preambule), die van Rigas geen aparte titel

kreeg, maar meestal *Proclamatie* genoemd wordt.¹ In het *Strijdlied* en de *Proclamatie* roept Rigas zijn lezers ertoe op in opstand te komen tegen de ‘Osmaanse tirannie’ en zich in te zetten voor de vestiging van een nieuwe, democratische staat. In de *Constitutie* zet hij uiteen hoe de nieuwe staat moet ingericht worden. We zullen proberen om uitgaande van deze teksten te achterhalen of Rigas ijverde voor een civiele of een etnische, *in casu* etnisch-Griekse staat. We moeten daarvoor nagaan wat Rigas in deze teksten precies onder ‘volk’ en ‘staat’ verstonde.

Laten we beginnen met de staat. In het *Strijdlied* noemt Rigas de staat *πατρίδα* (vers 26). Dit woord kon op het einde van de 18de en tot een stuk in de 19de eeuw ook de beperkte betekenis van ‘geboortestreek’ hebben, maar wanneer Rigas stelt dat de *πατρίδα* één politieke leider moet hebben (vers 26), gaat het duidelijk om een staat als politieke formatie. Die staat noemt hij zonder onderscheid nu eens *ἡ Ρούμελη* (vers 53), dan weer *ἡ Ἑλλάδα* (vers 85). *Ρούμελη* was de Osmaanse benaming voor het Europese deel van het Osmaanse Rijk; *ἡ Ἑλλάδα* betekent zoveel als Griekenland.

Geen van beide benamingen blijkt een idee te geven van de grenzen van de staat die Rigas voor ogen stond. Die grenzen blijken in het *Strijdlied* samen te vallen met de grenzen van het hele Osmaanse Rijk: de staat waarvan Rigas droomde, strekte zich uit van Arabië tot Bosnië (vers 108). Als steden in het noorden van zijn staat vermeldt hij Brăila, Ismail en Chilia in de Osmaanse vazalstaat Moldavië (vers 91). Zo ziet Hellas er ook ongeveer uit op de landkaart die Rigas in 1797 tekende (en waarop Walachije en Moldavië om technische redenen niet afgebeeld staan.)

In de *Proclamatie* heeft de staat van Rigas geen naam. De tekst richt zich tot ‘de inwoners van Roemelië, Klein-Azië, de Middellandse-Zeeëilanden en Moldavië-Walachije’, dat wil zeggen, tot de volken die hij in het *Strijdlied* opgesomd heeft. In de *Constitutie* worden dan weer twee namen gebruikt: *ἡ Ἑλλάδα* en *ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία*. We onthouden dat twee van de drie namen suggereren dat het gaat om een ‘Griekse staat’ en proberen dadelijk aan te geven wat we daaronder moeten of kunnen verstaan.

In het *Strijdlied* noemt Rigas de volken tot wie hij zich richt met name: ‘Bulgaren, Albanezen, Armeniërs en Grieken, Arabieren (in de betekenis van ‘zwarten’) en blanken’ (verzen 45-6). Wat verder volgt nog een hele lijst van

¹ Gepubliceerd in A. DASCALAKIS, *Les oeuvres de Rhigas Velestinlis*, Paris 1937, resp. p. 61-71 en 73-125; de *Proclamatie* staat op p. 73-77. Hier wordt verder naar deze uitgave verwezen.

N.v.d.r.: voor de Griekse tekst van het *Strijdlied* verwijzen we naar de bijdrage van Willem Aerts. Diens interpretatie c.q. vertaling van enkele passages wijkt enigszins af van die in dit artikel, zoals blijkt uit de verderop vertaalde verzen.

etnoniemen en toponiemen (verzen 75-100). Een aantal ervan kunnen met grote zekerheid geduid worden als etnisch Grieks: de Maniaten, de Kretenzers, de ‘adelaars van de Olympus’; andere zijn zeker niet etnisch Grieks: de christelijke broeders van Donau en Sava (de Serven dus), de ‘leeuwen van Montenegro’, de ‘leeuwen van Egypte’, de Maltezers, de Georgiërs en dergelijke. Bij een derde categorie is discussie mogelijk, bv. de ‘wakkere bewoners van de Zwarte Zee’. Hoe dan ook, de staat waar Rigas van droomde was een multinationale staat waarin meerdere etno-culturele gemeenschappen samenleefden.

In de *Constitutie* duidt Rigas de inwoners van zijn staat bijna altijd aan met de term πολίτης (burger) en enkele keren ook met Ἕλληνα (Griek). Het is trouwens, zoals de titel vermeldt, de *Constitutie* ‘van de inwoners (*ton katikon*) van Roemelië, de Middellandse-Zeeëilanden en Walachije-Moldavië’. Ἕλληνα en πολίτης worden bijna als synoniemen gebruikt, zodat we Ἕλληνα kunnen vertalen als ‘burger van de staat Ἑλλάδα’ of ‘van de Ἑλληνική δημοκρατία’, zonder etnische connotatie.

Maar is dit wel correct? Is er echt geen etnische connotatie?

In zijn *Proclamatie* schrijft Rigas dat het volk (ὁ λαός) dat woont in Roemelië, Klein-Azië, de Middellandse-Zeeëilanden en Walachije-Moldavië, ‘afstamt van de Hellenen’: het is ἀπόγονος τῶν Ἑλλήνων. Deze genetische bijzonderheid zou de reden kunnen zijn dat hij ze in zijn *Constitutie* Hellenen (Ἕλληνας) noemt. ‘Hellenen’ zou dan wel een etnische connotatie hebben. Maar dacht Rigas werkelijk dat alle volken die hij in het *Strijdlied* opgesomd had, afstamden van de (oude) Hellenen en op die manier etnische Grieken waren, of moeten we ervan uitgaan dat Rigas en zijn tijdgenoten onder ‘volk’ en ‘afstammend van’ iets anders verstonden dan wij vandaag doen?

Het punt is dat uit Rigas’ opsomming naar voor komt dat de Hellenen, de Maniaten, de Kretenzers en de ‘adelaars van de Olympus’ één enkel, apart volk vormen. Rigas vermeldt hen op dezelfde manier als de ‘broeders van de Donau en de Sava’, de Georgiërs, enzovoort. Beschouwt hij de Maniaten, Kretenzers, enz. als aparte etno-culturele gemeenschappen, net als de Serven en de Georgiërs? Dat lijkt ons vandaag absurd, maar op het einde van de 18de eeuw werd er over etnische groepen veeleer ‘regionaal’ dan ‘nationaal’ gedacht. Ook binnen de andere Balkanvolken bestonden tal van groepen met eigen namen, die zichzelf zagen als aparte gemeenschappen, zich ook zo gedroegen en door de buitenwereld als zodanig erkend werden. Het gebruik van de term ‘vaderland’ in de betekenis van ‘geboortestreek’ hangt daarmee samen.

Wanneer Rigas de niet-Griekse gemeenschappen in één adem en zonder onderscheid met de Griekse gemeenschappen noemt, dan gaat hij er blijkbaar van uit dat zij dezelfde mate van verwantschap hebben en op dezelfde manier van de (oude) Hellenen afstammen. Dat betekent dat voor Rigas de ‘broeders

van de Donau en de Sava', de Georgiërs, enzovoort op dezelfde manier Grieken waren als bijvoorbeeld de Maniaten en de 'adelaars van de Olympus'. Dit lijkt ons vandaag al even absurd, maar in de tijd van Rigas werd over etnische afstamming en verwantschap dikwijls meer in mythologische dan in biologische termen gedacht.

Het was gebruikelijk, ook in West-Europa, volken een mythologische afstamming toe te schrijven. Meestal gebeurde dat ook met politieke bedoelingen. Minder dan tien jaar na de dood van Rigas lanceerden de Habsburgse Zuid-Slaven, die toen leefden in een min of meer autonome, door Napoleon gecreëerde, provincie, de theorie van een gemeenschappelijke 'Illyrische' afstamming van Kroaten, Serven en Slovenen. Die Illyrische afstamming verleende hen als volk een groter prestige en onderstreepte hun eenheid, terwijl religieuze en culturele verschillen verhuld werden. De Habsburgse Zuid-Slaven noemden zichzelf Illyriërs en kwamen tot in de helft van de 19de eeuw op voor een Illyrische taal (een Zuid-Slavische standaardtaal) en een Illyrische staat. (Dat bleven ze ook daarna nog lang doen, maar dan noemden ze zichzelf geen Illyriërs meer, maar Joegoslaven.) Dichter bij huis is er de al even mythologische afstamming van de Belgen: deze naam verwijst naar een Keltische stam, waarvan alle inwoners van België zouden afstammen. Ook die naam moest taalkundige, culturele en staatkundige verschillen wegstrijken in naam van een gemeenschappelijk belang: de onafhankelijkheid van de Habsburgers in 1789-91 en van de Hollanders in 1830.

Het is mogelijk dat Rigas alle volken in zijn gedroomde staat zag als afstammelingen - op mythologische wijze - van de (oude) Hellenen. Op die manier schiep hij tussen hen een band en verleende hen en hun staat een groter prestige. Blijft natuurlijk dat de Grieken onder de volken in Rigas' staat niet alleen op een mythologische manier van de (oude) Hellenen afstamden. Dit probleem was voor Rigas waarschijnlijk niet erg relevant; hij laat in ieder geval na daar duidelijke uitspraken over te doen. Rigas dacht blijkbaar niet aan de vestiging van een etnisch-Griekse staat, want in dat geval had hij de criteria (taal, godsdienst, cultuur, afstamming en dergelijke), waaraan een individu moest beantwoorden om tot de Griekse natie te behoren, anders en explicieter geformuleerd. De band die de gemeenschappelijke, mythologische afstamming van de Hellenen kon smeden onder de volken in het Osmaanse Rijk in hun strijd tegen de tirannie, was voor hem van groter belang.

Er komt in het *Strijdlied* slechts één passage voor die zou kunnen begrepen worden als een verwijzing naar een Grieks etnische identiteit, in de verzen 55-6, waarin sprake is van 'vreemde heersers' (ξένους βασιλεῖς) en de lezer opgeroepen wordt om 'een zuil te worden van zijn eigen stam'. Maar het is niet duidelijk of hiermee iets méér bedoeld wordt dan de mythologische afstamming. We willen een etnische component in het denken van Rigas niet per se

uitsluiten, maar het is hoe dan ook duidelijk dat die niet behoort tot de essentie van zijn ideologie.

De taal komt in het *Strijdlied* niet ter sprake, en de godsdienst alleen om aan te geven dat die niet belangrijk is: 'Zij die zich onderwerpen, zijn geen vijanden meer, / Zij worden onze broeders, zelfs al zijn ze heidenen. / Maar zij die het aandurven toch verzet te bieden, / Al zijn ze van de onzen, zullen ten gronde gaan.' (verzen 59-62).

In vers 19 stelt hij dat 'Turken en Romeërs (Grieken, R. D.)' in gelijke mate gestorven zijn door toedoen van de Osmaanse tirannie, en in vers 122 dat de Osmanen 'christenen en Turken' op dezelfde manier terroriseerden. Rigas richt zich expliciet tot Turken (waarmee de moslims in het algemeen bedoeld zijn), o.m. de opstandige pasja's van Georgië, Aleppo en Bursa, en tot Osman Pazvantoglu, met wie hij bevriend was, om zich tegen de tirannie te verzetten (verzen 87-109). Ook hen beschouwt hij als volwaardige burgers van zijn gedroomde staat. Niet taal of godsdienst leverden voor hem het criterium om uit te maken of iemand lid van de nationale gemeenschap was of kon zijn, maar zijn of haar attitude of engagement ten aanzien van zijn civiel project - een democratische staat zonder tirannie.

In het licht van deze vaststelling blijken ook de pogingen om de Griekse etnische *Zugehörigkeit* van Rigas te verdedigen tegen beweringen dat hij een Walach of een Albanees zou geweest zijn, tamelijk futiel - net als die beweringen zelf trouwens. Rigas zelf zal aan zijn etnische identiteit weinig belang gehecht hebben.

Laten we nu stilstaan bij dat civiele aspect van zijn staat, de 'Ελληνική Δημοκρατία.

Het *Strijdlied* en de *Proclamatie* zijn oproepen tot de omverwerping van de tirannie en tot de vestiging van een democratische staat. In vers 25 van het *Strijdlied* verklaarde Rigas al: 'Laat de wetten de eerste en enige leiding zijn.' In de *Proclamatie* stelde hij dat alle burgers controle moesten uitoefenen over de beleidsdaden van de regering en over de wetgeving en dat zij het recht moesten hebben op vrijheid, bestaanszekerheid en geluk, dat de rechters hun plichten moesten kennen en dat de wetgevers en magistraten hun beslissingen moesten afstemmen op de voorspoed van de burgers. Er is, met andere woorden, enkel sprake van de rechten en de vrijheid van burgers, en niet van naties, laat staan etnische naties.

In de *Constitutie* geeft Rigas een gedetailleerde en systematische uiteenzetting van de inrichting van zijn gedroomde 'Ελληνική Δημοκρατία. Wat hem voor ogen stond, was een staat naar het model van de Franse Republiek. Zijn *Constitutie* is trouwens voor het grootste deel een vertaling van de Franse *Constitutions* van 1793 en 1795. Ze bevat, zoals alle fatsoenlijke constituties,

een inventaris van de rechten en plichten van de burgers, een beschrijving van de organisatie van de staat en allerlei voorschriften betreffende het bestuur, de rechtspraak en dergelijke. Ze bevat twee hoofdstukken, *Rechten van de mens* (Τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου) en (letterlijk vertaald) *Principe van de wetgevende praktijk en geest van het bestuur* (Ἀρχὴ τῆς νομοθετικῆς πράξεως καὶ ψυχὴ τῆς διοικήσεως), met een aparte nummering van de artikels.

In Artikel 122 van het tweede hoofdstuk geeft Rigas een soort van resumé van zijn *Constitutie*:

Ἡ νομοθετικὴ διοίκησις βεβαίῳ εἰς ὅλους τοὺς Ἑλληνας, Τούρκους, Ἀρμένιδες, τὴν ἰσοτιμίαν, τὴν ἐλευθερίαν, τὴν σιγουρότητα, τὴν ἐξουσίαν τῶν ὑποστατικῶν ἐκάστου, τὰ δημόσια χρέη, ὅπου ἤθελε γένουν διὰ τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἐλευθερίαν ὅλων τῶν θρησκείων, μίαν κοινὴν ἀνατροφὴν, δημοσίουσ συνδρομάς ἐκεῖ ὅπου ἀνήκουν, τὴν ἀπεριόριστον ἐλευθερίαν τῆς τυπογραφίας, τὸ δίκαιον τοῦ νὰ δίδῃ ἐκάστος ἀναφορὰν καὶ νὰ προσκλαυθῇ, τὸ δίκαιον τοῦ συναθροίζεσθαι εἰς δημοσίους συντροφίας, καὶ τελευταῖον τὴν ἀπόλαυσιν ὅλων τῶν δικαίων τοῦ ἀνθρώπου.

De grondwet garandeert aan alle Grieken, Turken, Armeniërs enzovoort gelijkheid, vrijheid, zekerheid <van leven, R.D.>, de beschikking van ieder over zijn eigendom, <de terugbetaling> van staatsschulden gemaakt voor de vrijheid, vrijheid van religie, gemeenschappelijk onderwijs, sociale hulp voor wie er behoefte aan heeft, onbepaalde persvrijheid, het recht om petitie's en klachten in te dienen, vrijheid om in het openbaar te vergaderen en tenslotte het genot van alle mensenrechten.

Dit zijn civiele rechten, maar ze komen ook voor in de constituties van de meeste etnische staten. Rigas' *Constitutie* bevat echter ook artikels die uitsluitend geven over de precieze aard van de natie en de staat die hij wilde creëren. Het meest relevant zijn in dit verband de passages die Rigas zelf heeft toegevoegd, dat wil zeggen niet uit de Franse grondwet zijn overgenomen. (In de uitgave van Dascalakis zijn ze cursief gedrukt.)

Wat bij de lectuur van Rigas' *Constitutie* het meest treft is de consequente manier waarop hij de inwoners van zijn staat beschouwt als een 'civiele natie'. Artikel 1 van het hoofdstuk *Principe van de wetgevende praktijk en geest van het bestuur* stelt dat de Griekse democratie één is, 'ook al bevat ze vele stammen (γέννη) en religies'. Artikel 2 definieert het Griekse (Helleense) volk, ὁ ἑλληνικὸς λαός, als 'de inwoners van het hele rijk, zonder onderscheid van religie en taal'. Artikel 7 luidt: 'Het soevereine volk zijn alle inwoners van dit rijk zonder onderscheid van religie of taal: Grieken, Albanen, Walachen, Armeniërs, Turken en elk ander ras.' Artikel 7 van *De rechten van de mens* proclameert uitdrukkelijk de 'vrijheid van elke religie: van het christendom, van de islam (Τουρκισμοῦ), van het judaïsme en zo voort.'

Er is dus ook in de *Constitutie* geen sprake van een nationale gemeenschap met bepaalde gemeenschappelijke taalkundige en/of religieuze distinctieve eigenschappen. Rigas heeft oog voor de taalkundige en religieuze verschillen, dat wil zeggen voor het multi-etnoculturele karakter van wat hij 'het

Griekse (Helleense) volk' noemt, maar beschouwt die niet als in tegenspraak met de idee van een civiele natie en een civiel gemeenschapsgevoel. In Artikel 34 van *De rechten van de mens* lezen we:

“Όταν ένας μόνος κάτοικος του βασιλείου τούτου άδικηθή, άδικείται όλον το βασίλειον· και πάλιν όταν το βασίλειον άδικείται ή πολεμείται, άδικείται ή πολεμείται κάθε πολίτης. Διά τούτο δέν ήμπορεί ποτέ κανείς νά ειπή, ότι ή τάδε χώρα πολεμείται, δέν με μέλει, διότι εγώ ήσυχάζω εις την ιδικήν μου· άλλ' εγώ πολεμούμαι, όταν ή τάδε χώρα πάσχη ως μέρος του όλου όπου είμαι· ό Βούλγαρος πρέπει νά κινήται, όταν πάσχη ό Έλληνα και τούτος πάλιν δι' εκείνον και άμφοτέροι διά τόν Άλβανόν και τόν Βλάχον.

Wanneer één enkele inwoner van het rijk geschaad wordt, wordt het hele rijk geschaad, en, op dezelfde manier, wanneer de staat geschaad of bestreden wordt, wordt elke burger geschaad of bestreden. Daarom kan, wanneer een streek <in het rijk> aangevallen wordt, ook nooit iemand zeggen: 'Het kan mij niets schelen, want ik word niet aangevallen in mijn <streek>'. Ook ik word dan aangevallen, wanneer een andere streek lijdt, want ik ben een deel van het geheel: de Bulgaar moet in beweging komen, wanneer de Griek lijdt, en omgekeerd, en zij beiden voor de Albanees en de Walach.'

Het spreekt vanzelf dat Rigas gekant is tegen elke vorm van discriminatie op basis van etnische afstamming of godsdienst. Artikel 3 van *De rechten van de mens* stelt dat alle mensen, 'christenen en Turken', dezelfde straffen moeten krijgen voor hetzelfde vergrijp, en Artikel 4 dat alle burgers toegang moeten hebben tot alle openbare ambten; hun aanstelling moet gebeuren op basis van hun wijsheid en hun capaciteiten. Deze artikels - en andere - kunnen uiteraard ook als kritiek op de omstandigheden in het Osmaanse Rijk op het einde van de 18de eeuw gelezen worden: Rigas verzette zich niet zozeer voortijdig tegen de discriminatie van moslims in zijn 'Griekse democratie', maar dacht ook en vooral aan de discriminatie van de christenen, die in die tijd in het Osmaanse Rijk gebruikelijk was. Belangrijk is dat Rigas het behoren tot de nationale gemeenschap - alweer - niet lieert met het belijden van een of andere godsdienst en evenmin de leden van deze of gene religieuze gemeenschap bepaalde voorrechten wil verlenen.

We hebben het tot nog toe vooral gehad over de religie, maar hoe zat het met de taal? Artikel 22 van *De rechten van de mens*, dat gaat over de schoolplicht, vermeldt dat in de grote steden Frans en Italiaans moet aangeleerd worden; de studie van de Griekse taal moet 'noodzakelijk' (άπαραίτητος) zijn, wat hier hetzelfde betekent als 'verplicht', maar toch democratischer klinkt. Hoe dan ook moest iedereen dus Grieks kennen. Men kan Rigas er natuurlijk van verdenken dat hij de inwoners van zijn staat wilde helleniseren, dat wil zeggen er etnische Grieken van maken. Een dergelijke ambitie zou echter wel zeer in tegenspraak zijn met de geest van zijn *Constitutie*. De rol, die Rigas het Grieks toekent, is die van communicatiemiddel tussen de burgers; zonder zo'n communicatiemiddel kan ook een civiele staat onmogelijk functioneren. In Artikel

53 schrijft Rigas voor dat alle wetten en decreten moeten opgesteld worden in 'de eenvoudige taal van de Grieken' (εις την ἀπλήν τῶν ἐλλήνων γλῶσσαν)², maar de reden waarom dit zo moet, heeft niets te maken met de idee dat de *Helleense democratie* een etnisch-Griekse staat zou zijn of de Griekse taal een belangrijke component van een Griekse etnische identiteit. Het Grieks is de aangewezen taal 'omdat zij voor alle volken die de staat vormen het makkelijkst is om te leren.' Of dat inderdaad het geval is, doet er niet toe; van belang is dat Rigas hier een pragmatisch argument gebruikt, en geen nationalistisch. Hij redeneerde als de Amerikanen op het einde van de 20ste eeuw, toen ze moesten beslissen of Black English en Spaans als officiële talen in de Verenigde Staten al dan niet konden. Ook wat het taalgebruik betreft, blijft Rigas trouw aan de idee van de civiele staat en de civiele natie.

Als taal en religie geen doorslaggevende criteria waren om uit te maken of iemand al dan niet tot de natie behoorde, welke waren die criteria dan wel? Rigas geeft ze heel nauwkeurig aan in Artikel 4 van *Principe van de wetgevende praktijk en geest van het bestuur*. Ook hier blijken vooral civiele criteria van toepassing:

Κάθε ἄνθρωπος γεννημένος καὶ κατοικῶν εἰς αὐτὸ τὸ βασίλειον εἰκοσιενὸς χρόνου ἡλικίας, εἶνε πολίτης.

Κάθε ξένος εἰκοσιενὸς σωστοῦ χρόνου, ὅστις κατοικῶντας εἰς αὐτὸ τὸ βασίλειον πρὸ ἑνὸς χρόνου ζῆ μετὰ τὸ ἐργόχειρόν του, εἶνε πολίτης.

Ἐκεῖνος, ὁποῦ ἀγοράζει ἕνα ὑποστατικόν, εἶνε πολίτης.

Ἐκεῖνος, ὁποῦ νυμφεύεται μίαν ἐλληνίδα, εἶνε πολίτης.

Ἐκεῖνος, ὁποῦ παίρνει ἕνα ψυχοπαίδι, εἶνε πολίτης.

Ἐκεῖνος, ὁποῦ ὁμιλεῖ τὴν ἀπλήν ἢ τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν καὶ βοηθεῖ τὴν Ἑλλάδα, ἃς διατριβὴ καὶ εἰς τοὺς ἀντίποδας (ἐπειδὴ τὸ ἐλληνικὸν προζύμι ἐξαπλώθη καὶ εἰς τὰ δύο ἡμισφαίρια) εἶνε Ἕλληνα καὶ πολίτη.

Ὅποῖος εἶνε Χριστιανὸς καὶ ἂν ὁμιλεῖ τὴν ἀπλήν ἢ τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν εἶνε πολίτης, φθάνει μόνον νὰ εἶνε χρήσιμος εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Καὶ τέλος πάντων κάθε ξένος, τὸν ὁποῖον ἡ Διοίκησις στοχάζεται πῶς εἶνε ἄξιος κάτοικος τῆς πατρίδος, ἤγουν καθὼς ἕνας καλὸς τεχνίτης ἕνας προκομμένος διδάσκαλος, ἕνας ἄξιος πατριώτης, εἶνε δεκτὸς εἰς τὴν πατρίδα καὶ ἡμπορεῖ νὰ μετέρχεται ἰσοτιμῶς τὰ δίκαια, ὁποῦ καὶ ὅλοι οἱ συμπολίται.

Iedereen, geboren en woonachtig in het rijk en 21 jaar oud, is burger.

Iedere vreemdeling van 21 jaar oud, die sinds een jaar in het rijk leeft van zijn eigen arbeid, is burger.

Ieder die een eigendom koopt is burger.

Ieder die met een Helleense (staatsburger van de Helleense democratie, R. D.) trouwt, is burger.

Ieder die een kind adopteert (vermoedelijk een Helleens staatsburger, R. D.) is burger.

Ieder die de eenvoudige of de Helleense taal spreekt, en Hellas helpt, zelfs al woont hij op de antipoden, is Helleens en burger.

² Bedoeld is de algemene Griekse omgangstaal, in tegenstelling tot de 'geleerde' taal. In Artikel 4 van *Principe van de wetgevende praktijk en geest van het bestuur* maakt Rigas een onderscheid tussen de 'eenvoudige' en de 'Helleense taal' (zie verder)

Iedere christen, die de eenvoudige of de Helleense taal kent, op voorwaarde dat hij nuttig is voor Hellas, is burger.

En tenslotte, elke vreemdeling, waarvan de regering denkt dat hij een waardige inwoner is van het vaderland, dat wil zeggen een goede ambachtsman, een ontwikkeld leraar, een waardige patriot, behoort tot het vaderland en kan dezelfde rechten als de andere burgers uitoefenen.

Kortom, iedereen die in Hellas leeft, welke ook zijn religie en moedertaal mogen zijn, is en blijft burger. Vreemdelingen die burger van de staat willen worden moeten nuttig zijn voor die staat en Grieks kennen. Het gaat louter om de kennis van de taal; Rigas stelt niet dat het Grieks ook de moedertaal van de betrokkene moet zijn. Hij hanteert hier dus weer pragmatische, en geen etnische criteria. Voor de man van de Verlichting was het belangrijker om 'nuttig' te zijn voor de gemeenschap dat te behoren tot het 'eigen volk'.

In het voorlaatste punt van Artikel 4 lijkt er sprake te zijn van religieuze discriminatie. De formulering lijkt te impliceren dat een moslim, zelfs indien hij Grieks spreekt en nuttig is voor de staat, toch geen burger kan worden. De tekst spreekt immers uitdrukkelijk over 'iedere christen'. Maar het laatste punt vermeldt deze beperking niet meer: daar wordt gesproken van elke vreemdeling. Typerend is overigens dat, te oordelen naar het voorlaatste punt, zelfs een Grieks-sprekende christen nuttig moet zijn voor Hellas om het staatsburgerschap te kunnen verwerven.

Rigas' voorschriften inzake het staatsburgerschap van Hellas verschillen niet essentieel van de reglementering op de immigratie die door de meeste moderne migratielanden, die meestal daardoor ook civiele staten zijn, toegepast wordt, bijvoorbeeld wat de taalkennis betreft. Hoewel 'nuttigheid' vandaag officieel niet meer als criterium geldt om het staatsburgerschap te verwerven, speelt het in de praktijk natuurlijk nog steeds een rol. Een gerenommeerd kernfysicus of computerspecialist heeft in de Verenigde Staten meer kans op de begeerde *green card* dan - om maar iets te noemen - een gerenommeerd neohellenist of slavist.

Rigas' ideeën in de 19de eeuw

Het is hier - ten overvloede - gebleken dat Rigas veel meer een exponent geweest is van het 18de-eeuwse universalistische denken dan een voorbode van het 19de-eeuwse etnische denken, veel meer een leerling van de Franse filosofen dan van Herder en Schelling. Maar Rigas moge dan een fascinerend vertegenwoordiger geweest zijn van de Europese Verlichting, wat het denken over natie en staat op de Balkan betreft is het licht na zijn dood uitgegaan. De *Thourios*

was gedurende enige tijd erg populair bij alle Balkanvolken³, maar de ideeën van Rigas, en dat zijn de ideeën van de Franse Revolutie, hebben uiteindelijk op de Balkan, inclusief Griekenland, nauwelijks of geen weerklank gevonden, een aantal formele aspecten van de moderne staatsinrichting niet te na gesproken.

De staten die in de loop van de 19de en nog in het begin van de 20ste eeuw ontstonden, waren in wezen geen civiele, maar etnische natiestaten, dat wil zeggen staten die zich identificeerden met één bepaalde etno-culturele gemeenschap of die door één etno-culturele gemeenschap gedomineerd werden. Die etnische natiestaten wilden als inwoners geen 'burgers', maar leden van dezelfde etno-culturele of etnisch-nationale gemeenschap. Ze hadden nationale talen die dienst deden, niet alléén als communicatiemiddel, maar ook als een soort van sjibbolet of als nationale vlag - soms zelfs ten koste van de communicatie. Ze hadden staatsgodsdiensten, die eveneens als nationaal distinctief kenmerk fungeerden. De scheiding van kerk en staat bleef dode letter. Ze voerden ten aanzien van andere dan de eigen, dominante etno-culturele gemeenschap een politiek van gedwongen assimilatie en traden dikwijls dicriminerend op tegenover religieuze minderheden.

Ik wil hier tot slot een aantal - reële en geconcipieerde - Balkanstaten de revue laten passeren om duidelijk te maken wat ik bedoel.

De Illyrische Beweging onder de Habsburgse Zuid-Slaven in het begin van de 19de eeuw wilde Kroaten, Serven en Slovenen verenigen in één deelstaat binnen het Habsburgse Rijk, en eventueel binnen één onafhankelijke staat buiten het Habsburgse Rijk. De Illyrische Beweging richtte zich tot drie verschillende etno-culturele gemeenschappen, maar ging daarbij niet uit van het model van een civiele staat, wél van de idee dat Kroaten, Serven en Slovenen in feite één etnische gemeenschap vormden. De taalkundige eenheid werd stevig in de verf gezet; religieuze verschillen tussen katholieken, orthodoxen en moslims werden in de naam van de nationale, dat wil zeggen van de etno-culturele homogeniteit geminimaliseerd.

De Slavisch-Servische staat, bedacht door Stefan Strašimirović in 1804, omvatte zowat het hele territorium van ex-Joegoslavië, maar alle inwoners waren voor Strašimirović zonder meer Serven.⁴ Het beruchte *Načertanije* (Ontwerp) van Ilija Garašanin van 1844 voorzag in de creatie van een grote Servische staat, die ook een deel van Noord-Albanië (Kosovo) zou omvatten, maar weer uitsluitend door Serven bewoond zou worden. Kroaten waren katholieke

³ L. STAVRIANOS, *Balkan Federation. A History of the Movement toward Balkan Unity in Modern Times*, Smith College Studies in History 27 (1944) nrs 1-4, pp. 1-X, 1-338, hier p. 35.

⁴ M.N. TODOROVA, *Podbrani izvori za istorijata na Balkanskite narodi XV-XIX vek*, Sofia, 1977, p. 250-1.

Serven en Bosnjakken waren geïslamiseerde Serven, en zelfs de islamitische Albanezen in Noord-Albanië waren - 'eigenlijk', 'oorspronkelijk' - Serven, die zodra Kosovo bij Servië aangehecht was zo gauw mogelijk geheel geserbiseerd of geëlimineerd moesten worden.

Ook de Albanezen legitimeerden hun streven naar een eigen staat door te verwijzen naar het bestaan van een Albanese etnische natie: "Albanië kan geen deel uitmaken van Griekenland", lezen we in een memorandum van 1878 aan Disraeli, "diepe raciale en taalkundige verschillen, verschillen in gewoonten en beschaving maken zulke unie onmogelijk. We zijn geen Turken en willen geen Turken zijn; op dezelfde manier verzetten we ons tegen eenieder, die ons Slaven, Oostenrijkers of Grieken wil maken. Wij willen Albanezen zijn."⁵

Ook het onafhankelijke Griekenland was een etnische staat, waarin de natie gedefinieerd werd als een etno-culturele gemeenschap, gekenmerkt door taal en religie. Het verschilde hierin fundamenteel van de civiele staat waarvan Rigas droomde. Reeds de onafhankelijkheidsverklaring van Epidavros van 1822 bestempelde het christendom, in de zin van de orthodoxie, als het fundamentele kenmerk van de Griekse natie, en noemde de religie en 'onze tradities' als gegevens, die samen met de miskende burgerrechten de oorlog tegen de Osmanen rechtvaardigden.⁶ Yoannis Kolettis, die in zijn fameuze rede voor het Griekse parlement in 1844 expliciet naar Rigas verwees, noemde - anders dan Rigas - het geloof als een exclusief kenmerk van de Griekse natie en zag de bevrijding van alle christenen - en daaronder verstond hij alle Grieken en waarschijnlijk ook de meeste orthodoxe christenen op de Balkan - als de taak van de Griekse natie.⁷

Bijzonder relevant is het ontwerp van een constitutie voor een toekomstig 'Griek-Byzantijns' Rijk uit 1861. De tekst gaat uit van de Griekse erfrechten op het Byzantijnse Rijk. Artikel 99 luidt:

Allen die Grieken zijn door geboorte, en allen die van andere etnische herkomst of van een ander geloof zijn, zijn gelijk voor de wet en dragen hun deel bij tot de maatschappelijke verplichtingen, in verhouding tot hun rijkdom.

Dit betekent vooralsnog alleen maar dat niet-Grieken net zo veel belastingen moeten betalen als Grieken. Het artikel gaat verder:

Burgers die Grieken zijn door geboorte, worden door de wet toegelaten tot alle openbare functies, naar gelang van hun capaciteiten. Burgers die tot een ander volk behoren maar dezelfde religie belijden, kunnen aangesteld worden als gemeentelijke en provinciale adviseurs en afgevaardigden, in burgerlijke dienst - tot provinciaal bestuurder, in juridische

⁵ S. SKENDI, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton, N. J., 1967, p. 44-5.

⁶ TODOROVA, *Podbrani izvori*, p. 291.

⁷ TODOROVA, *Podbrani izvori*, p. 287.

*dienst - tot districtsrechters, in militaire dienst - tot bataljonscommandant, en in geestelijke dienst, tot aartspriester. Degenen die tot een ander volk behoren en een andere godsdienst belijden, kunnen enkel gemeentelijke en provinciale adviseurs worden, en in militaire dienst - sergeant.*⁸

Dit artikel legaliseerde zonder meer etnische en religieuze discriminatie. Het gaat hier nota bene in alle gevallen om staatsburgers van Griekenland.

Er hebben vele tientallen plannen bestaan voor de vorming van een Balkanfederatie. Die plannen waren evenwel niet gebaseerd op de idee van een civiele staat, maar voorzagen enkel in het samenbrengen van twee of meerdere (deel)staten, die stuk voor stuk binnen een overkoepelend staatsverband hun karakter van etnische natiestaten behielden.

Het project voor een Zuid-Slavische federatie van 1848, dat Kroaten, Serven en Bulgaren moest verenigen in één Joegoslavische staat, kwam neer op de stichting van een confederatie, waarbij de drie Zuid-Slavische volken een soort van personele unie zouden vormen, met elk een eigen regering en instellingen, maar onder één gemeenschappelijke vorst. Hetzelfde karakter had de door de Bulgaarse Liefdadige Vereniging geplande Zuid-Slavische Staat van 1867, die Bulgarije en Servië weer in een personele unie zou verbinden, elk met behoud van eigen regering, instellingen en taal.⁹ Het Memorandum van het Bulgaars Geheim Centraal Comité bepleitte in 1867 een dualistische Osmaans-Bulgaarse staat, eveneens een soort van personele unie naar het model van de Habsburgse Dubbelmonarchie. De Bulgaarse deelstaat zou het karakter hebben van een etnische natiestaat: Artikel 9 stipuleerde dat de orthodoxie er de dominante (*gospodstvuvašta*) religie zou worden, en Artikel 13 schreef het Bulgaars voor als enige officiële taal.¹⁰

Dichter in de buurt van wat Rigas voor ogen stond, kwamen de voorstellen van een aantal socialisten of marxisten. De Serf Svetozar Marković weigerde in 1874 etniciteit te aanvaarden als (enige) basis voor natie- en staatsvorming. Net als Rigas zag hij de inwoners van de Balkanfederatie in de eerste plaats als 'burgers' van een civiele staat. Niet verwonderlijk, wanneer men bedenkt dat een socialistische samenleving een bij uitstek civiel project is. De achterliggende gedachte echter lijkt ook bij Marković het belang van de Servische etnische natie: doordat de Serven verspreid leefden onder andere volken en in andere staten, zouden ze er nooit in slagen een staatkundige eenheid te realiseren; culturele éénmaking binnen een Balkanfederatie leek Marković in

⁸ TODOROVA, *Podbrani izvori*, p. 300.

⁹ STAVRIANOS, *Balkan Federation*, p. 275-6; TODOROVA, *Podbrani izvori*, p. 351-2.

¹⁰ TODOROVA, *Podbrani izvori*, p. 354-5.

die omstandigheden de meest haalbare oplossing. Overigens bestond ook Marković' federatie uit deelstaten op etnische basis.¹¹

In 1912 publiceerden 'de socialisten van Turkije en de Balkan' een manifest waarin ze net als Rigas de nationale gemeenschap baseerden op het civiele principe van de 'politieke democratie':

Nationale eenheid (bedoeld is de toestand waarbij de integrale etnische natie in één staat leeft, R. D.), gebaseerd op de onderdrukking van de nationale vertegenwoordigers van andere rassen, draagt in zich een fundamentele tekortkoming die haar (de nationale eenheid, R. D.) onophoudelijk bedreigt. Nationalisme verandert alleen de naam van de meesters en de mate van onderdrukking, maar schaft deze niet af. Alleen politieke democratie, met echte gelijkheid voor alle vertegenwoordigers, zonder raciale, religieuze of sociale discriminatie, kan echte nationale eenheid creëren.¹²

De idee dat de ontplooiing van etnisch-nationale gemeenschappen ook binnen de civiele staat een belangrijk en respectabel politiek streefdoel kon zijn, vormde een innovatie ten aanzien van de ideeën van Rigas. Ze was tot op zekere hoogte ook een noodzakelijke correctie. Het succes van het 19de eeuwse nationalisme had immers gemaakt dat het recht op de vrije beleving en bevordering van de eigen etno-culturele identiteit net zo'n 'mensenrecht' geworden was als de godsdienstvrijheid.

Er bestaat zoiets als de ironie van de geschiedenis. Ook in het geval van Rigas steekt ze de kop op. Ironisch was niet alleen de omstandigheid dat de staten die ontstonden binnen het territorium van Rigas' gedroomde democratie van de soort waren die Rigas nu net niet gewild had. Nog ironischer is het feit dat de plannen voor een civiele staatsinrichting die het dichtst stonden bij de ideeën van Rigas, afkomstig waren van de 'tirannen' die Rigas bestreed en die hem lieten ombrengen. We denken hier natuurlijk aan de twee plechtige decreten - van 1839 en van 1876 - en in het bijzonder aan de Osmaanse Constitutie van december 1876, die uitgevaardigd werden in het kader van de *Tanzimat*, de hervormingen die de sultans van in de jaren dertig van de 19de eeuw in het Osmaanse Rijk probeerden door te voeren. De *Tanzimat* ging uit van dezelfde civiele principes als Rigas, met name de idee van een civiel - etnisch noch religieus gemarkeerd - staatsburgerschap, de *Osmanlilik*. De decreten garandeerden godsdienstvrijheid, bestaanszekerheid, recht op eigendom, openbare rechtspraak, de toegankelijkheid van alle ambten voor vertegenwoordigers van alle religieuze gemeenschappen, fiscale gelijkheid, dienstplicht voor de mannelijke leden van alle religieuze en etnische gemeenschappen enz.. De Osmaanse Constitutie van 1876 legde ook de grondslagen voor een parlementair systeem, met

¹¹ STAVRIANOS, *Balkan Federation*, p. 115-7; TODOROVA, *Podbrani izvori*, p. 276.

¹² STAVRIANOS, *Balkan Federation*, p. 298.

verkozen volksvertegenwoordigers (al bleven de bevoegdheden van het parlement nog zeer beperkt en de macht van de sultan nog erg groot). De officiële taal van het rijk zou het Osmaans-Turks zijn, een taal die het voordeel bood nauwelijks enige etnische connotatie te hebben.

Het Osmaanse civiele project heeft op de Balkan even weinig succes gehad als dat van Rigas. Al gaat het natuurlijk om twee projecten die in een heel verschillende politieke context tot stand kwamen, toch is hun beider mislukking voor het grootste deel te wijten aan dezelfde oorzaak, namelijk het succes van het etnische nationalisme. Dit maakte de volken op de Balkan doof voor Rigas' pleidooi en deed nationalistische bewegingen ontstaan die - samen met de geprivilegieerde Osmaanse heersende klasse, het christelijke religieuze establishment en de tribale en municipale gemeenschappen op de Balkan, die hun traditionele autonomie bedreigd zagen - de uitbouw van een civiele staat op alle mogelijke manieren geboycot hebben.

Hoe zou Rigas gestaan hebben tegenover een Osmaanse civiele staat? Het antwoord op die vraag zou ons de ultieme zekerheid geven over de radicaliteit van Rigas' engagement voor een civiele staat, met name over de mate waarin de *Ἑλληνικὴ Δημοκρατία* uiteindelijk toch meer *Ἑλληνικὴ* dan *Δημοκρατία* was. Immers, indien hij consequent bleef met zijn eigen opvattingen, had het Rigas om het even moeten geweest zijn of zijn gedroomde samenleving in een Osmaanse of een Griekse staat werkelijkheid werd.

We kunnen gissen wat Rigas in 1798 zou geantwoord hebben; maar of hij in 1821 nog dezelfde mening zou toegedaan zijn, is niet meer te achterhalen.

Raymond DETREZ